

SZEMLE

**UBRIZSY SAVOIA ANDREA: OLASZ–MAGYAR BOTANIKAI
KAPCSOLATOK A NAGYSZOMBATI EGYETEM MEGALAPÍTÁSÁIG (1635)**
Pécs, Pécsi Tudományegyetem Növénytani Tanszék, 2002, 333 + LIII l.

Ubrizsy Savoia Andrea a római La Sapienza Egyetem oktatója, több mint három évtizede behatóan tanulmányozza a botanikatörténetet, a címben megjelölt munkájával habilitált a Pécsi Egyetemen. A mű a két földrajzi egység (Magyarország esetében politikai egységről is beszélhetünk) kapcsolatának botanikatörténeti szempontból történő igen alapos tárgyalását tartalmazza. Ezen túlmenően jelentőségét még abban láthatjuk, hogy – az interdiszciplinaritás jegyében – számos, egymástól „kisebb-nagyobb távolságban lévő” tudományág eredményeit használja föl, illetve jelentős mértékben hozzá is tesz azokhoz. A könyv tehát nemcsak az Itáliai-félsziget és a Kárpát-medence történelmi régióit hozza közel egymáshoz, hanem a botanikát és segédtudományait többek között a történelemmel és annak segédtudományaival, vagy a diakrón nyelvészet egyes ágaiival. Mint ahogy arra a szerző az előszóban is felhívja a figyelmet, ez a több metszéspontot magába foglaló megközelítés teljesen újszerűnek mondható, ugyanakkor igyekszik hangsúlyozni, hogy a címben jelölt téma kielégítően részletes tárgyalásával a szakirodalom mindeddig adós maradt. Ugyancsak itt jelenik meg a mű egyik fő megállapítása, amely egyben – a fentiek mellett – a témaválasztást is indokolja: „a magyar botanika megszületése és fejlődésének első szakasza döntően az

országnak Itáliával való kapcsolatára vezethető vissza” (7). A kronológiai határ azért bír kiemelt jelentőséggel, mert a nagyszombati egyetem létrejöttével teremtődtek meg a modern magyar természettudományok kifejlődésének alapjai. Ami a munka tartalmi felépítését illeti, a honfoglalás korának és a Magyar Királyság első évszázadainak botanikatörténeti vonatkozásaival két rövidebb fejezet foglalkozik. Ezeket három nagyobb, kronológiai rend szerinti tartalmi egység követi: a humanizmus és a kora reneszánsz korszaka, az érett reneszánsz és a reformáció (a 16. század első fele) időszaka, végül a 16. század második fele. A növényismeret történelmi alakulásának bemutatását egy a 17. század első évtizedeit érintő rövidebb fejezet zárja.

A szerző nagyon jól ágyazza bele a magyarság növényismeretéről szóló információkat a szélesebb politika- és kultúrtörténeti vonatkozásokba a 10–11. századi itáliai–magyar kapcsolatokat érintő rövid bevezetőben. Írott források hiányában elsősorban az archeobotanika, a paleolingvisztika vagy az általános régészet eredményeire támaszkodik, melyek felhasználásával több helyen kritikával illeti a szakirodalom egyes hipotetikus megállapításait. Ehhez hasonló megalapozott kritikai szemléletmódja az egész művön végigvonul.

Ubrizsy nagy jelentőséget tulajdonít az Árpád-kori növényismeret fejlődési folyamatában a bencés kolostoroknak, illetve az itt letelepedett egyházi és világi orvosok tevékenységének. Utóbbiak kapcsán röviden kitér a salernói orvosiskola létrejöttének körülményeire, kiemelve, hogy az ott összegyűjtött növénytani ismeretek antik szerzők munkáin alapulnak. Az etnogeobotanika és a komparatív nyelvészet érintkezési területének tekinthetjük azon fejtegetéseket, melyek azt tárgyalják, hogy a falvak lakói milyen módon vették át ebben az időszakban a szerzetesektől a latin növényneveket.

A II. András és Zsigmond uralkodása közötti korszakban a királyi udvarba érkezett olasz orvosok tevékenységének bemutatására egy rövidebb alfejezet szolgál. Bár a politika- és kultúrtörténeti kitekintés apró betűs, közbeékelt szövegekben jelenik meg, talán szerencsésebb lett volna, ha a szerző ezeket szűkebb keretek közé tudja szorítani, így ugyanis a konkrét – nyilván a forráshiánynak köszönhetően viszonylag kevés – botanikatörténeti információt tartalmazó főszöveg eléggé töredezett, elveszti folyamatos jellegét.

A magyar humanizmus és (kora-)reneszánsz korszakával foglalkozó fejezet egy általános érvényű kijelentéssel kezdődik, miszerint a 12–13. században az orvoslás és a növényismeret kilép a kolostori keretek közül. A salernói iskola tagjainak összegző jellegű művei a középkori enciklopédiák alapjául szolgáltak. A szerző az utóbbiak közül kiemelten kezeli az ún. Casanatense kódexet. Mint az kiderül, alapos kutatásokat végzett a mű írójának, illetve forrásművének tisztázása érdekében. Részletes elemzést olvashatunk a forrásművek és a kódex összehasonlításá-

ról, valamint az abban szereplő ábrákról. A kódexszel foglalkozó szekundér irodalom adatainak korrigálását Ubrizsy egy közel száz tételt tartalmazó, ábrákon alapuló faj-egyeztetéssel végzett revízió révén viszi véghez. A továbbiakban még a korszaknak arról a néhány forrásáról vagy forrástöredékéről ejt szót, amelyekben – a Casanatense kódexhez hasonlóan – kézzel beírt magyar növénynevek szerepelnek.

Az említett források tárgyalása után *A magyar (kora-)reneszánsz* címmel egy különálló alfejezetben a korszak általános művelődéstörténeti vonatkozásairól nyerhetünk képet. Mindez talán kicsit esetlenül hat, mivel a következő alfejezetben a szerző visszatér a növényismeret konkrétabb kérdéseihez, nevezetesen Bonfini leírásaira alapozva szemléletesen mutatja be Mátyás visegrádi és budavári palotakertjét. Eszerint a reneszánsz kert már nem az egyszerűbb középkori lovagi vagy kolostori kertek hagyományát követi, hanem az antik mintákat próbálja meg ötvözni az új igényekkel. Ezt támasztja alá az is, hogy Mátyás antik szerzők műveinek tanulmányozása mellett Alberti és Filarete munkáit is másoltatta, továbbá az Itáliában tanuló magyarok, valamint az országába utazó humanisták tapasztalatait is felhasználta a kertek tervezése, építése során.

A humanizmus és a (kora-)reneszánsz korával foglalkozó fejezet utolsó nagyobb egysége a növénytani irodalom hazánkba történő behatolását taglalja. A korábbi alfejezetek ismeretében már „megszokott”, szélesebb földrajzi kereteket érintő művelődéstörténeti áttekintés elsősorban az itáliai egyetemek orvospépzésének és a laikus filozófiának a kapcsolatát tárgyalja. Az olasz növénytani ismeretek magyarországi megjelenésének vizsgálatánál a szer-

zű rámutat arra a fontos tényre, hogy a botanikatörténet kutatói Magyarországon esetében a nyugat-európai országokhoz képest sokkal nagyobb mértékű forráspusztulás problémájával küzdenek, ui. bár Európa más népeinek is kijutott háborúból, azonban a keresztény szomszédokkal vívott harcok során az egyházi központokat és az ott felhalmozott írott anyagokat viszonylag jobban megkímélték a katonák, mint a Magyarországra betörő oszmánok. Főleg a 16–17. századi török hódoltság pusztításainak köszönhető tehát, hogy a növénytan más, látszólag attól távol álló tudományágaktól (művészettörténet, irodalom, nyelvészet, építészet, archeológia) nyerhet fontos kiegészítő információkat. Biztosan tudjuk viszont, hogy Mátyás budai könyvtárában megvolt több nagyhatású antik (pl. Plinius, Theophrasztosz), illetve humanista szerző (pl. Ficino) egy vagy több műve, amelyeket az orvosi irodalom körébe sorolhatunk. Az itáliai természettudósok magyarországi jelenlétét Ubrizsy – helyesen – az olasz befolyás további bizonyítékának tekinti.

A reneszánsz és a reformáció korszakát tárgyaló fejezet első szakaszában a szerző az itáliai egyetemeken folyó botanikai oktatás újításait mutatja be. Eszerint a 16. század első felére jellemző, hogy a szélesebb közönség előtt is megnyitják az egyetemi botanikus kerteket, amelyek így már nem privát létesítményekként funkcionálnak. Ugyancsak ebben az időszakban jönnek létre az első herbáriumok, amelyek lehetővé tették, hogy a lepréselt és szárított növényeket minden évszakban tanulmányozhassák faj-meghatározás céljából. A nyomtatott szakszövegek botanikai illusztrációi ekkoriban már nem csak szimbolikus, vázlatos ábrázolásai a növénynek,

hanem sokszor már ezek a pontos és részletes ábrák adják meg a növény felismerésének egyedüli lehetőségét. További fontos gyakorlati jelentősége volt annak, hogy a korszak hajózási technikája már lehetővé tette kifejlett növényegyedek nagy távolságba történő szállítását.

Az elméleti botanika számára még nagyobb súllyal bírt, hogy ebben az időszakban már megjelent az antik szerzők műveinek kritikája, amely eleinte filológiai szempontú volt, s az arab vagy latin fordítók munkájának hibáit érintette, a következő szakaszban már magát az eredeti művet vették nagyító alá tartalmi szempont szerint. A klasszikusok kritikai tárgyalása által a 15–16. század fordulója táján bizonyosodott, hogy az addig fenntartás nélkül elfogadott művek csak Európa egy kis részének növényeit foglalják magukba, tehát más területek megismeréséhez nem elégségesek. Az antik szerzők revíziójának két korai képviselője Ermolao Barbaro és Nicola da Lonigo Leoniceo. Utóbbi a növények közvetlen – tehát nem szakirodalom útján történő – megismerésének elsődleges fontosságára helyezte a hangsúlyt. Emellett nála jelenik meg elsőként a 15. század nagy járványos betegsége, a szifilisz eredetének kérdése, illetve a betegség gyógynövényekkel történő gyógyítása. Követője, a francia Jean Ruel hangsúlyozta műveiben, hogy egy orvosnak saját országa növényeit kell jól ismernie, amelyeket az inkább a köznyelvben használatos kifejezésekkel kell leírnia. Ubrizsy külön alfejezetet szán annak, hogy mely szerzőknél jelent meg először növénynév ilyen köznyelvi kifejezéssel. Az első ilyen növény a mályva volt, amely a mi szempontunkból azért tarthat különösebb érdeklődésre számot, mert az olasz köznyelv a

15–16. században ezt a fajt a „herba Ungarica”, azaz a ’magyar fű’ megnevezéssel illette.

A reneszánsz és a reformáció korszakának fejezetéből a továbbiakban két nagyobb tartalmi egység emelhető ki. Az első az 1526-ig terjedő időszakban fennmaradt, növényekre vonatkozó adatokat dolgozza föl magyarországi viszonylatban. A szerző itt is kiválóan párosítja a botanikai szakismereteket a precíz forráselemzéssel, illetve az alapos etimológiai kutatással. A szójegyzékek és szótárak közül kiemelhető Ambrosius Calepinus szójegyzéke, amelynek 1585-ös lyoni kiadása „a 16. század Európájának művelt nyelveit feldolgozó műként jelent meg” (109), s mint ilyen, el volt látva magyar nyelvű értelmezéssel is. A többi szerző életpályájának bemutatásához képest viszonylag részletesebben tárulnak eléink Verancsics Faustus életrajzi adatai, ami a magyarországi humanista tudományosság e kevésbé ismert kiváló egyénisége igen gazdag és nagyhatású munkásságának ismeretében teljes mértékben jogosnak tekinthető. A 16. század második feléig terjedő korszakot tárgyaló fejezet másik hangsúlyosabb tartalmi egysége két olasz természet-tudós, Celio Calcagnini és Giovanni Manardo munkásságával foglalkozik. Ubirizsy itt megint csak rámutat annak fontosságára, hogy a szakirodalom állításait lehetőség szerint a források alapos (újra)tanulmányozásával kell ellenőrizni. Ennek szellemében felhívja rá a figyelmet, hogy a jelentősebb magyar botanikai történetírók az első, tudományos szövegben található, magyar vonatkozású növényleírást Manardónak tulajdonították, holott az bizonyíthatóan a ferrarai egyetemen tanult humanista tudós, Calcagnini műve.

A munka taglalása közben érdekes kitekintést olvashatunk a boszorkányság kérdéséről, amely azonban bizonyos mértékig megtöri az alfejezet gondolatmenetét. Manardo életpályáját kimerítő részletességgel mutatja be a szerző, s mellette más olasz tudósok (pl. Antonio Gazio) tevékenységéről is szolgál információkkal. Munkásságuk jelentőségét abban látja, hogy a Magyarországon tevékenykedő itáliai természettudósoknak nagy szerepe volt abban, hogy hazánkban is elterjedt az a humanista eszme, amely azt hirdette, hogy „az esztétika, a művészet és a tudomány [...] megjelenése helyet kap az emberek értelmében [...] a természet érdekességeinek megfigyelése során” (126). A fejezet zárásaként arról esik szó, hogy hogyan is válhat egy, a botanikatörténet által addig nem kellően figyelembe vett személyiség egyszerre a tudományág újonnan felfedezett alakjává. Gyalui Torda Zsigmondról, másként Geleusról van szó, akinek a történettudomány számára eddig ismeretlen levelét a Miskolci Egyetem kutatói közölték. A levélben Geleus egy barátja, a padovai botanikus kert igazgatója arról ír, hogy Ciprusról hozott magvakat küld neki, továbbá a levélben több más, a botanikatörténet számára lényeges információ olvasható.

A következő nagyobb fejezet a 16. század második felének a korszakát tárgyalja. A Mohácsot követő időszakban az olasz kulturális-tudományos befolyás kvantitatív csökkenésének lehetünk tanúi. Ennek okát természetesen a török hódoltság teremtette körülményekben láthatjuk, melyek következményeként a hazánkba látogató olasz tudósok száma megfogyatkozott, illetve a magyar diákok is kisebb számban tanultak Itáliában. Az ilyen irányú peregrináció mértékét tovább csökkentette a protestáns

vallás magyarországi terjedése is, hiszen a félsziget egyetemei egyre inkább pápai befolyás alá kerültek. A bevezető szakaszban a botanika itáliai képviselői közül elsősorban a Habsburgok egyik leghíresebb olasz orvosa, a sienai Pietro Andrea Mattioli munkásságáról, illetve annak magyarországi hatásairól kapunk részletes képet. Több magyar szerző, köztük Melius Juhász Péter és Beythe András is támaszkodott Mattioli Dioszkoridész-fordítására. A sienai orvos-botanikus 1556–57 során tábori orvosként járt Magyarországon, s a hadi szolgálat mellett igyekezett minél több időt szentelni az ország természetvilágának megismerésére is.

Az említett fejezet a továbbiakban részletesen foglalkozik néhány kiemelkedő jelentőségű, a Királyi Magyarországon vagy Erdélyben tevékenykedő magyar tudós munkásságával. A magyarországiak között nagyobb figyelmet szentel Szegedi (Fraxinus) Körös Gáspár, Melius, Beythe István és András, Frankovics Gergely, valamint Purkircher György életpályájának. Az itáliai egyetemeken végzett tanulmányai után hazatért Szegedi Körös Gáspár orvosi tanácsait nagybefolyású főúri családok (pl. Nádasdy nádor rokonsága) vették igénybe. Ubrizsy abban látja munkásságának jelentőségét, hogy padovai mintát követve tanulmányozás céljából pontosan lerajzolta a botanizált növényeket. A szerző szerint feltételezhetjük, hogy Körös egy növényi ikonográfiai gyűjteményt, egy „hortus pictust” is összeállított. Sajnos nem maradtak fenn rajzai, mindazonáltal ezekkel egyértelműen bizonyítható lenne, hogy a háborúk sújtotta Magyarországon, még ha csak néhány tudós munkája által is, de a növénytanulmányoz-

zás az európai élvonalba számító itáliai szintjén állt.

Melius Péterrel kapcsolatban Ubrizsy fontosnak tartja kiemelni, hogy a tudósra nem elsősorban mint botanikusra, hanem mint meggyőződéses kálvinistára kell tekintenünk, aki a gyógyászatot és a növényismeretet is a hitterjesztő tevékenység szolgálatába állította. Fő művének, a *Herbárium*nak megírásakor az európai botanika második vonalába tartozó Adam Lonitzer munkájára támaszkodott. Melius orvosbotanikai könyve ennek megfelelően inkább olcsó recepteket tartalmazó népszerűítő gyógyászati könyvnek tekinthető, valódi értéke etnobotanikai szinten marad, ui. ez az első magyar nyelvű füveskönyv. Mindemellett több itáliai vonatkozás is található benne, pl. Itáliát mint származási helyet adja meg, idézi Mattiolit, végül sok növélynél a népies olasz nevet is közli. Az 1550-es években Batthyány Boldizsár a Nádasdyéhoz hasonló reneszánsz udvart hozott létre, ahova a korszak több kiváló természettudósát, köztük Clusiust is meghívta. Az itt kialakult kör erősen hatott Mattioli magyar követőire, Beythe István és András, valamint Melius munkásságára. A szerző szerint kérdéses, hogy a Beythe András neve alatt kiadott füveskönyv valóban az ő műve-e vagy esetleg inkább apjáé, Istváné. Frankovics Gergely *Hasznos és fölötte szükséges könyv* című munkájának értékelésében megoszlik a botanikatörténeti irodalom. Ubrizsy tolmácsolásában úgy érezhetjük, hogy inkább a negatív vélemények vannak többségben. Ő maga úgy értékeli a szerzőt, mint aki az 1100–1300 között született, s még évszázadokkal később is nagy tekintélynek örvendő, könnyen érthető gyakorlati mű, a

Regimen Salernitatum felhasználásával igyekezett nagyobb hitelt szerezni egyébként nem túl magas színvonalú munkájának. Melius *Herbárium*ához hasonlóan itt is a mű etnobotanikai jelentőségét tartja fontosnak.

A mohácsi csatavesztés után jelentősen megnövekedett Pozsony városának politikai és stratégiai szerepe. Mindezek ismeretében érthető, hogy itt tevékenykedett a legtöbb Olaszországból érkező orvos. A város leghíresebb orvosának a szerző mégis a magyar Purkircher Györgyöt tartja. A tudós wittenbergi, párizsi és padovai tanulmányai során kapcsolatba került többek között Meliusszal, Clusiusszal, Jordán Tamással és Dudith Andrással. A botanikatörténeti irodalomban ő az első, akit mint orvost és botanikust tartanak számon. Elsőként hozott létre Pozsonyban botanikai kertet, amelyről dokumentumok hiányában sajnos nem rendelkezünk pontos információkkal. A kert lehetséges felépítését érintő fejtegetéseiben Ubrizsy – mint azt már korábban többször tette – igen helyesen arra hívja fel a figyelmet, hogy milyen veszélyes a megfelelő források hiányában nem bizonyítható találgatásokba bocsátkozni. A magyarországi botanika főbb alakjai közül még Zsámboky János kap kiemelt figyelmet gazdag könyvtára olasz szerzőktől származó vagy olasz vonatkozású köteteinek felsorolásával.

A magyar tudósok mellett hosszabban olvashatunk egy széles látókörű, enciklopédikus tudást felhalmozó humanistáról, Ulisse Aldrovandiról is. Némileg zavaró, hogy a róla szóló fejezet első harmada egyik magyar tanítványával, Balsaráti Vitus Jánossal és annak a Perényiekkal fenntartott kapcsolatával foglalkozik. Ami Aldrovandit illeti, a bolognai tudós nem-

csak a természettudományok, hanem a történelem, a földrajz, a numizmatika, a régészet tárgykörébe tartozó ismereteket is igyekezett összegyűjteni. Magyarország esetében a szűkös irodalom mellett első-sorban más tudósok, utazók információit igyekezett felhasználni. Növénygyűjteményének lajstromában három magyarországi növény szerepel. Kiadatlan kéziratában számos más, a Kárpát-medencében honos növényt is felsorol „Ungariae catalogus” címszó alatt.

A három részre szakadt Magyarországon a Habsburg-országrész mellett Erdély volt a másik központ, ahol a reneszánsz műveltség tovább élt, tovább élhetett. Az olasz tudományos kultúra terjesztésében nagy szerepe volt a Báthory István által behívott jezsuitáknak. Ugyanakkor a fejedelemség területén Itáliából érkezett emigránsokból létrejött egy kisebb olasz protestáns diaszpóra is, komolyabb tudományos teljesítménnyel. Mindkét körben találunk orvosi ismeretekben jártas tudósokat. Az erdélyi orvos-botanikusok közül a szerző a Giorgio Blandrata és Dávid Ferenc által patronált Gyulay Pál munkásságát tárgyalja részletesebben. A korabeli növényismeret kérdésénél hangsúlyozza, hogy Erdélyben nem jelentek meg tudományos színvonalú orvos-botanikai művek, így a kutatás itt is kénytelen a természetrajztól messzebb eső forrásokra támaszkodni. A valószínűsíthetően orvosi tanulmányokat végzett tudósok közül egyedül Váradi Lencsés Györgytől maradt fenn kéziratban egy orvoshigiéniai mű, amelyet azonban Ubrizsy szerint nem tekinthetünk tudományos igényű munkának, jelentősége inkább abban áll, hogy Meliushoz hasonlóan szélesebb rétegekhez szólt és magyar nyelven íródott. A kézirat

alapos vizsgálata során több ponton is megkérdőjelezi a szakirodalomnak egyes korábbi állításait, illetve a Mattioli által Lencsésre gyakorolt hatást igazolandó, szembeállítja az előbbi Dioszkoridész-fordításában és Lencsés kéziratában megjelenő egyezéseket a betegségekre javasolt gyógyszereket illetően.

A 17. század első évtizedeit bemutatva a szerző kiemeli, hogy amíg az európai botanikában jelentős eredmények születtek, addig a magyar tudományosság tulajdonképpen nem mutat fejlődést. A záró fejezetben röviden kitér a nagyszombati egyetem alapításának körülményeire. Meltatja Pázmány Péter szerepét a korszak tudományosságának fejlődésében, emellett hosszabban foglalkozik a természet, első-sorban a kertek iránti érdeklődésével. Ezt a

gondolatmenetet követi a záró alfejezet, amely a korabeli kertkultúra, illetve a szőlészet és borászat kérdését érinti.

Mindenképpen szót kell még ejtenünk a mű végén található gazdag képmelléklet-ről, amely növények és kertek ábrázolása mellett tartalmaz néhány jelentősebb szerző könyvéről, kéziratáról készített másolatot is. A mű egészét tekintve formai szempontból megállapítható, hogy a szerző általában következetesen választja meg a főszöveg és a jegyzetek tartalmát. Zavaró viszont, hogy elvétele bár, de viszonylag indokolatlanul használ kiemelt betűtípust, illetve hogy a hivatkozások hol a szöveg közben zárójelben, hol pedig lábjegyzetben jelennek meg.

Tózsza Rigó Attila

FONT ZSUZSA: ERDÉLYIEK HALLE ÉS A RADIKÁLIS PIETIZMUS VONZÁSÁBAN

Szeged, SZTE, 2002, 246 l.

A könyvtárnyi szakirodalmat produkáló német pietizmus-kutatás volumenéhez képest öröndetes tény, hogy Font Zsuzsának köszönhetően immár Magyarországon is készült kandidátusi disszertáció ebben a témában. Az 1998-ban megvédett értekezés derekát (2–3. fejezet) a szerzőnek két korábbi dolgozata adta, melyeket kibővített új elemzésekkel, s harmadfél-száz oldalon eddig ismeretlen dokumentumokkal közrebocsátott. A halleiek bécsi követségi kapcsolataitól az ismertebb Voigt-ügyön, az *Imitatio Christi* recepcióján át Petersen és Teutsch tevékenységéig számtalan, eddig parciálisan kezelt témát dolgozott fel a szerző érdekfeszítő módon, könnyed stílusban. Általában az itthon készített és

megjelent munkák száma olyan csekély a magyar pietizmus tárgyában, hogy a jelentőséget feltétlenül el kell helyeznünk a régi magyar irodalomtörténeti kutatások erőterében. Már a kötetet közreadó szerkesztő, Keserű Bálint utószava felhívta a figyelmet arra, hogy mennyire ingoványos talajra lép a kutató, ha a 18. század eleji erdélyi eszmetörténet határterületeit veszi górcső alá.

Font Zsuzsának a német és erdélyi könyvtárakban végzett feltáró munkája úttörő jelentőségű a fellelt dokumentumokra vonatkozólag. A kötet függeléké tartalmazza az eddig legpontosabb diáknevsorokat, feltüntetve a felekezeti besorolást, a pietizmustörténeti kutatás szem-

pontjából előnyösen intézmény szerint és időrendi sorrendben (1690–1735 között). Ezután három dialógus található: a pietizmusnak mint korjelenségnek a hangulatát ezek a beszélgetések adják meg. Az egyikben egy wittenbergi professzor tudakozódik két erdélyi diák Halle iránti érdekességének részleteiről; egy másik írás a két fenti diák társalgását rögzítette egy polgárral Arndtról, Franckérol, kegyességről; a harmadik pedig egy Jena–Wittenberg ellentétet magyarázó jelentés fiktív párbeszéd formájában, a lelkipásztori kegyesség szimbolikus megjelenítésével. A következő rész az erdélyi pietizmust érintő leveleket, beszámolókat, hagyatéki forrásokat szemlélteti, és külön közöl értelmezéssel hat levelet, melyek az erdélyi diákok tanulmányi hátterére és a hallei pedagógusokkal való kapcsolatára mutatnak kiváló példákat. Ha a szerző, szerkesztő reményteljes ígéretei megvalósulnak, a kötetben felsorolt kéziratok dokumentumokat külön publikációban bocsátja majd közre. A kötet végén stílszerűen a korabeli kiadványok tartalmi elemzése, hatástörténetének vizsgálata után azok külső megjelenítésére látható több illusztráció, majd egy német nyelvű tartalomjegyzék.

Tiszteletben tartva a szegedi irodalomtörténész véleményét, egy esetben nem értünk egyet: Huszti István debreceni orvosdoktor pietista vagy puritán jellegzetességű kegyességének értelmezése ügyében, ahol kulcskérdés az örökké vitatott Arndt-recepció. Meglátásunk szerint Arndt és kortársainak kegyessége létében és hatásában is nemzetközi jellegű: szemlélet kérdése, hogy milyen olvasat részévé vált az idők folyamán. A magyar nyelvű prédikációs irodalom a 17. század végén több-

gyökerű, de még a századvég sem sorolható be a pietizmus „előáramlatának”, ahogy Arndt körét szokás „pietisztikus”-nak, „előpuritán”-nak, „előpietistá”-nak tartani. A Huszti Szabó István-féle *Wahres Christentum*-fordítás szellemiségét tekintve református felfogású, ennek megfelelően kurtította le a szövegeket, irtotta ki belőle a liturgiailag nem korreláló részeket. Font Zsuzsa Keserű Bálintra hivatkozott, aki hajlott arra, hogy külföldi mintát lásson a fordított szöveg kiválasztásánál. A 17. századi református fordító hosszas németalföldi és angliai előtanulmányok után hazafelé jövet, Halléban szerzett orvosdoktori fokozatot. Egyetértünk Font Zsuzsával abban, hogy a németalföldi iskolázottság indíttatásai alapján kereshette fel Friedrich Hoffmant (43), de túlzás volna kisebbiteni az első huszonöt év szellemi és kegyességi késztetéseit a rövid hallei kitekintés miatt (135). Bár Hoffmann radikális kapcsolatokkal is rendelkezett, a magyar diákra tett hatását mégsem feltétlenül ezen mérhetjük le.

A német lutheránus pietizmus hatása mellett szól, hogy volt magyar nyelvű evangélikus Arndt-kiadástervezet az 1640-es években, és a századvégi (illetve korai 18. századi) elmélkedések szerzői, hasonlóan német „elődeikhez” (Johann Arndt, Andreas Teutsch), jórészt az orvosok köréből kerültek ki (Huszti Szabó István, Pápai Páriz Ferenc, ifj. Köleséri Sámuel, majd Bél Mátyás), többségük német nyelvű közegben is élt egy ideig. Ugyanakkor számtalan olyan mű született a századvégén, amelyek a műfaji kánon keretei közt elvben a prédikációhoz, gyakorlatilag a meditációhoz sokkal közelebb állnak; szerzőik pedig nem orvosok. A „csendes ellenreformáció” korszakában nemhogy

oldódott volna a fent jelzett műfaji határ, sőt inkább megmerevedett, és a prédikáció – azon belül is a halotti prédikáció – maradt egyedül megtűrt irodalmi forma. A cenzúra visszafelé is működött: a 17. századi kegyességi könyveket otthon tartani sem volt érdemes, a könyvesházi állományt ellenőrizhették az állami szervek. Az erdélyi fejedelemség megszűnt menedék lenni.

A fenti Huszti-fordítás első kiadása nem a német lutheránus pietizmus kegyességi jelenségeit viseli magán (szemben a Bél Mátyás-féle második edícióval), tehát nem korai pietista, hanem kései puritán gyökerű alkotás. Ebben a debreceni kiadásban szerepel egyedül Gerhard *Meditationes sacrae* című művének 28. darabja, amely természetesen nem mutat hasonlóságot Zólyomi Perinna Boldizsár lutheránus fordításával. Ellenben éppen ezt a szövegrészt jegyezte ki olvasónaplója számára Debreceni Ember Pál diákkorában, a debreceni kollégium falai között (1679–81). Ember Pál losonci tanítványa, Ráday Pál lelki beállítottságát éppen ennek a lelkipásztornak a kegyessége határozta meg, ami pedig egyáltalán nem mondható speneri kategóriákkal leírhatónak. Ráday Pál már ismerte Arndt és Gerhard, Tauler és Bernhard misztikáját egyaránt, de még puritán indíttatással (lásd a Ráday Pál-émlékkötetben Czegléd Sándor tanulmányát).

Ezt a lelkiséget azonosította Czegléd Sándor a „református pietizmus” kategóriájával, és mint olyat érvényesnek találta a 17. század vége református lelki életére, a magyar református kollégium falai között felnőtt diákság és tanárság jelentős részének pásztori munkájára nézve. A hagyományok bonyolultságát jelzi, hogy már

Ember Pálra sem csupán az a két alaptendencia jellemző, amit a fenti kutató megállapított a debreceni kollégiumtörténetben, hogy a németalföldi precíz és az angliai puritán irányzat egyszerre hatott rá. Hozzátehetjük, csatlakozik egyéniségéhez írásértelmezői módszere, mely egyértelműen coccejánus, és ezen belül is erőteljesen biblikus, Krisztus-misztikával átitatott. Ha a faulenbacheri négyes felosztást alkalmazzuk Czegléd Sándor nyomán, akkor teljesebb képet kapunk a magyar református pietizmus jellegéről, amelynek – eltérően több nyugat-európai szellemi irányzattól, és még a hasonló református pietizmusoktól is – a magvát erőteljes biblicizmusa adja.

Ha ehhez hozzávesszük, hogy a 18. században használt magánkegyességi művek jelentős része a 17. században összeállt kegyességi kánonra megy vissza, akkor kijelenthetjük, hogy a 17. századi irodalomtörténeti eseményeknek az értékelése kiemelten is hangsúlyos helyet érdemel. Ez a kánon-jelleg nem szorítkozik kizárólag a kegyességi művekre, hanem lefedi a felvilágosodás előtti magyar református közösségek vallási világának minden szintjét, a magánáhitati munkáktól a homiletikai segédkönyveken át az egyházfegyelmi, sőt liturgiai alapszövegekig. A 17–18. századi vallásosságnak meghatározó eleme volt a hagyomány 17. századi alapvonala, mely a 16. századi német lutheránus és középkori magyar szövegvilágok egymásra hatásának, és ezek 17. századi angliai és németalföldi rekanonizációjának köszönhetően állt elő. Ez a különös kegyességi hagyomány a kora újkori magyar teológia szintetikus jellegében gyökerezik. Véleményem szerint több más szempont mellett ennek tulajdonítható, hogy a pietis-

ta–ortodox ellentétet, szemben német fogadogazdáikkal, a magyar diákok nem érezték olyan konfrontatív jellegűnek (61).

Éles vitákat váltott ki az elmúlt 300 év német eszmetörténeti kutatásaiban is több ízben, amikor a regionális kutatásból kitörő elképzelések egyenesen megkérdőjelezték a pietizmus-fogalom egzakt definiálási lehetőségét. A nyolcvanas években Kurt Aland és Johannes Wallmann vitája (az előbbi a pietizmus egységes létezését tagadta, csak különböző megvalósulásaiban fogadta el) azzal zárult, hogy az utóbbi szerző a kategóriát kiterjesztette Arndtra és körére is. Az előbbi teóriáját tanítványa, Martin Schmidt fejlesztette tovább azzal, hogy teológiai jelenséggé degradálta/bővítette a pietizmust. Az általában Spenerhez kötött korszakolást később Wallmann még inkább szélesítette: a kilencvenes években írt tanulmányaiban már nem kizárólag Arndt, hanem inkább Labadie hatását emelte ki. Az egyik részről Wallmann, a másik részről Schmidt által kitágított pietizmus-értelmezés ugyanakkor nem egy úton jár.

Nemzetközi tekintetben a pietizmus-kutatás hasonló oppozíciókban élt és él. A 19. századi kutatásokat folytatva, Wallmann göttingeni kollégája, Udo Sträter az angol–német irányt favorizáló Ernest Stoeffler utódának tekinthető, szemben a németalföldi horizontot előnyben részesítő Albrecht Ritschl követőjével, Martin Brechtel. Mindkét utód annyiban sorolható be a jelzett irányokba, amennyiben azokat hangsúlyosnak tartja, de sem Sträter, sem Brecht nem vonatkoztatná ezt magára: módszertanilag fordított módszerrel dolgoznak történeti értelemben vett elődeikhez képest. Az előbbiek inkább a német *lutheránus pietizmust*, az utóbbiak a

református pietizmust kutatják. Az egyház- és irodalomtörténészek köréhez csatlakozó teológusok is erőteljesen szemben állnak egymással: a lutheránus oldal dogmatikusa Friedrich Wilhelm Kantzenbach, míg a nemzetközi kitekintésű vizsgálatoké Heiner Faulenbach. A különböző nézetű iskolák saját intézményekkel, kiadványokkal rendelkeznek, párhuzamosan publikálnak.

A túlméretezett németországi pietizmus-kutatás mellett a református kegyesség kutatóinak (Goeters, Reuter, Bizer) hangja mindig is elenyésző volt. A megkülönböztetés mégis szükségszerű, mert más talajon felnőtt lelki indítatásról van szó. Elég csak a német református pietizmusra, Theodor Undereyck vagy veje, F. Adolf Lampe mozgalmára utalni, mely igen határozottan megkülönböztethető a német lutheránus pietizmustól, Jacob Spener irányától. Magyarországon pedig jellegzetes módon az előbbieket a reformátusokra hatottak, az utóbbi pedig a szász közegben élőkre. A 17. század eleji nemzetközi kegyességtörténeti fordulatot hozó Arndt- és Gerhard-féle olvasmányoknak a hazai kegyességi hagyományban betöltött szerepe máig nincs kellően tisztázva: a nemzetközi és a magyar szakirodalom is mindeddig csupán szórványos vagy csak egy szerzőre terjedő vizsgálatokat végzett.

A Magyarországon eddig napvilágot látott tanulmányok és monográfiák zömében a lutheránus nézőpontot, annak eszmetörténeti karakterét vitték tovább (Keserű Bálint és kutatócsoportja, Csepregi Zoltán kötete), mások a veszélyes határterületet, a puritanizmus–pietizmus átmenetet református szemmel értelmezték újra (Dienes Dénes munkái). Átmeneti területeken derülnek ki a különböző kutatási-olvasási irányoknak a hasonló nehézségei.

Német lutheránus hatásnak tekinthető Bayly *Praxis pietatis*ának nemcsak a századvégi brassói német nyelvű kiadása (66), hanem részben még a felszázaddal korábbi is, hiszen Szenci Molnár Albert annak idején még német forrásból kezdte el a fordítást. Sőt más példával megvilágítva: a Wallmann-féle pietizmus-definíció hármassága megtalálható századvégi református közegekben, id. Köleséri Sámuel prédikációiban, bár inkább apologetikus, mint khiliaszta éllel. A civisváros az egységes közösségi eszményt képviselte, a lelkész elképzelései tehát inkább szólnak annak, hogy az alulról szerveződő kegyes közösségekben látta az üldöztetésre berendezkedő református egyház túlélésének a csíráit, nem véletlenül. (Ám a debreceni lelképásztor kegyességi törekvéseinek nem ismerjük a társadalmi hatását, a fia pedig hamar feladta a lelkészi pályát.) A német kutató, Carl Hinrichs rendszere jogosan kínált fogódzót az intézményes pietizmus kutatására.

A szász olvasmányanyag vizsgálata célként fogalmazódott meg a vizsgált körben fellelt kis számú teológiai elhajlás és ügy miatt (65): teljesen jogosnak érezzük a felvetést. Elég csak a nemrégiben napvilágot látott Nagyari-kötet (Csokonai Könyvtár: Források, 9) egyik példáját felidézni. Apafi Mihály udvari prédikátorának kéziratos kötetéből adott válogatást Györi L. János, és az egyik korrelatív forrás éppen az irodalmi tevékenységéről is ismert Miles Mátyásnak a naplója volt

(EOE, 17). A szász patrícus németül jegyzetelte végig az 1681–83-as hadjáratokat, és érzékenyen figyelt a prédikációkra is: tökéletesen értette Nagyari József applikációit, a textus bibliai analógiás gondolati íveire érzékenyen reagált. Ez az eset nemcsak a magyar nyelv (erre utalt máshol Font Zsuzsa is, 40), hanem a kulturális kód ismeretét is példázza.

A 17. század végének eszmetörténeti szempontból átmeneti korszaka vegyes képet tár elénk, ennek a kornak megírni a recepciótörténetét nem kis feladat lesz. Nem egyértelmű, hogy mi volt inkább meghatározó erejű (az adott olvasmányélmény, a peregrinációs találkozások, a hazai közeg) pl. Ráday Pál kegyességi érintettségére, vagy hogy ki nevezhető radikális pietistának (129), puritán vagy pietista irodalom milyen rokonságban áll egymással (162). Még felsorolni is hosszú volna, hányfajta pietizmus-értelmezést állítottak fel az adott korban és a kutatásban: a fogalom körül máig nincs megegyezés, a historiográfiai áttekintés külön dolgozat témája lehet. Font Zsuzsa kötete nem kis feladatra vállalkozott: a Brandenburg támogatta intézményes pietizmus központjának, Hallénak a magyar pietizmus történetében betöltött szerepét, annak egy vetületét vette górcső alá. A jól körülhatárolt részfeladatok ideje, ahogy ezt a szegedi kutató kötete is jelzi, végre elérkezett.

Csorba Dávid

ESZTERHÁZY KÁROLY EMLÉKKÖNYV

Szerkesztette Kovács Béla, Eger, Érseki Gyűjteményi Központ, 1999, 427 + [24] l.

Eszterházy Károly püspök halálának kétszázadik évfordulóján az egri Érseki Gyűjteményi Központ gyűjteményes kötetet adott ki a 18. századi magyar művelődés és az egri egyházmegye egyik legkiválóbb alakja életművéről. Eszterházy Károly egyházszervezői tevékenységéről, a 18. századi magyar katolikus megújulás történetében betöltött igen fontos szerepéről az utóbbi két évtized során több tanulmány, illetve tanulmánykötet jelent meg. Ezek közül is kiemelkedő fontosságú az Egri Tanárképző Főiskola által 1993-ban megjelentetett, *Eszterházy Károly emlékezete* című tanulmánykötet, valamint Antalóczy Lajos munkája *Az egri egyházmegyei könyvtár történetéről*, mely 1996-ban jelent meg. Hasonlóképp nagy a szakirodalma Eszterházy Károly egri művészetpártoló és templomépítő tevékenységének, a 18. századi iskolaügy terén kifejtett tevékenységének. Kádár László egri püspöksége alatt, a hetvenes évek végén kezdődött el az egri egyházmegye történetének tervszerű és tudományos feldolgozása. Nem véletlen, hogy a szerkesztő Kovács Béla saját tanulmányát e tudós főpap emlékének ajánlja. Minden eredmény és új kutatás ellenére azonban máig hiányzik egy olyan monográfia, mely minden területre érvényes módon feldolgozná a 18. század második fele magyar művelődéstörténetének egyik legnagyobb formátumú alakja életművét. Ezt a hiányt igyekszik pótolni ez az igen gazdag és értékes tanulmánykötet, melyben egyaránt találhatunk pontos pályaképet (Bitskey István), az egyházmegye pasztorális életével foglalkozó tanulmányokat (Kovács Béla, Bo-

sák Nándor), Eszterházy Károly iskolapolitikáját, művészetpártoló tevékenységét bemutató írásokat (Szecskó Károly, Löffler Erzsébet), valamint az egri püspöki uradalom igazgatását elemző gazdaságtörténeti felmérést (Bán Péter). A kötet írásai alapján feltétlenül pontosabb képünk lesz a magyarországi művelődés 1740 utáni „ugrásszerű változásáról”, arról a folyamatról, mely a katolikus ellenreformáció jegyében előkészítette a magyar művelődést és szellemi életet az európai megújulás művelődési eszméinek befogadására. Hiszen nem véletlen, hogy a felvilágosult, jozefinista iskolapolitika hivatalos képviselője, Kazinczy Ferenc is elismerően emlékezik meg „ellenfeléről”, az őt igen szívesen fogadó egri püspökről.

A kötetet Dr. Kovács Endre püspök, az Eszterházy Emlékbizottság elnökének köszöntője után Bitskey Istvánnak Eszterházy Károly életútját és egyéniségét bemutató tanulmánya nyitja, melynek címét a debreceni professzor Nováky József kanonok halotti prédikációjából kölcsönözte: „*Püspökünk, példánk és tükörünk volt...*” A szerző, aki nemcsak a barokk kori magyar műveltség egyik legavatottabb ismerője, de egyúttal az egri főpapok irodalmi és művészeti mecénatúrájának kutatója is, az elmúlt évtizedek során már több tanulmányban, illetve tanulmánykötetben foglalkozott a 18. századi magyar művelődéstörténetben meghatározó szerepet játszó két egri püspök, Barkóczy Ferenc és Eszterházy Károly életművével (*Püspökök, írók, könyvtárak*, Eger, 1997), a magyar egyházi értelmiségiek itáliai formálódásával (*Hungáriából Rómába:*

A Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés, Debrecen, 1996; olasz nyelven: *Il Collegio Germanico-Ungarico*, Viella, Roma, 1996).

Bitskey István igen lényegesnek tartja azt a tényt, hogy Eszterházy Károlynak volt ideje és lehetősége egyház- és kultúraszervező terveinek végrehajtására, az ország legnagyobb kiterjedésű egyházmegyéje élén. Igaz, az általa építtetett Lyceum nem kapta meg az egyetemi rangot, és az egri székesegyház sem ő, hanem Pyrker László érsek építtette fel, de kétségtelen, hogy Eger és az észak-magyarországi városok arculata és máig érvényes műveltsége, ekkor, Eszterházy Károly tudatos tevékenysége eredményeképp formálódott ki.

Bitskey István végigkíséri a neves püspök életpályáját, melyen belül igen nagy jelentőséget tulajdonít – joggal – a római tanulóéveknek. A szerző, mint a Német–Magyar Kollégium történetének elismert kutatója jól tudja, hogy az a művelődési ideál, melyet a többnyire főúri származású magyar növendékeknek alkalmuk volt Rómában megismerni és elsajátítani, meghatározónak bizonyult egy egész életre, nemcsak Eszterházy Károly, de legtöbb társa, így a kalocsai érsek, Patachich Ádám és a gyulafehérvári püspök, Batthyány Ignác esetében is. Érdeemes lenne egyes, igen valószínűnek látszó, római hatások meglétére utaló feltételezéseket konkrét adatokkal, dokumentumokkal is alátámasztani, így még hitelesebb lenne az egri püspök „borrominiánus rajongása”, valamint Voit Pálnak az a feltételezése, hogy Eszterházy Károly váci és egri templomépítési terveire épp a Piazza Navonán emelt Sant’ Agnese templom lett volna

hatással. Hasonlóképp, sajnos, nincs semmi konkrét adatunk arra, hogy a fiatal Eszterházy Károlynak kapcsolata lett volna Rómában az „Árkádia nevű tudós társasággal”. Magam erősen vitathatónak tartom azonban azt, hogy az Árkádia Akadémia művelődési mozgalma „a kései barokk oldottabb szellemi közegében tevékenykedett” volna, hiszen Szauder József nyomán a magyar irodalomkritika is elfogadta azt a tételt, hogy épp az olasz árkádikus mozgalom jelentette a 18. századi olasz *klasszicizmus* megújulási folyamatának kezdetét.

Bitskey István kiemeli, hogy noha Eszterházy Károly csak két évet töltött a váci püspökség élén, a 34 éves püspök rajtahagyta kézjegyét a Duna-menti város jellegzetes barokk arculatán. A papképzés újjászervezése érdekében kibővítette a szeminárium épületét és az ő nevéhez fűződnek a későbbi székesegyház megépítésének első tervei a leendő főtér kialakításával.

Vácott kettő, Egerben harminchét év állt Eszterházy Károly püspök rendelkezésére terveinek megvalósítására. Bitskey szerint „Eszterházy főpapi tevékenységének minden bizonnyal legmaradandóbb eredménye az, hogy székvárosának fejlesztése mellett egyházmegyéjének egész területére kiterjedt figyelme” (12). Egri építkezéseinek koronáját kétségtelenül a Lyceum jelenti. Az egri *universitas* terve ugyan meghíúsult, de Bitskey István megállapítja: „Eger végül is olyan értékekkel gyarapodott, amelyek mind az építészet és a freskófestészet, mind a hazai csillagászat és könyvtárügy terén mégiscsak a régió egyik leglátogatottabb szellemi centrumává tették Eger városát” (13). Az 1793-ban létesített könyvtár hivatása lett volna biz-

tosítani minden tudományág számára a kutatás és a további fejlesztés lehetőségeit. Bitskey István szerint a bécsi nuncius, Giuseppe Garampi segítségével létrehozott könyvtár „a kései barokk kor tudományosságának hű tükörképe”, mely „követőre talált” Batthyány Ignác gyulafehérvári könyvgyűjteményének létesítésében is (15). Bitskey István szerint „korának főpapjai közül Szily János szombathelyi főpásztor és Patachich Ádám váradi püspök, majd kalocsai érsek állítható vele párhuzamba” (20). Még érdekesebb lenne annak megvizsgálása, hogy miként vethető össze Barkóczy Ferenc és Eszterházy Károly egri mecénási tevékenysége, annál is inkább, mert Bitskey István tanulmányában az elődje által építtetett Fuoricontrasti Villa lebontását Eszterházy Károly részéről „jelképes tett”-nek nevezi (14).

Bitskey István szép pályaképe mellett a kötet egyik legértékesebb tanulmányát a szerkesztő, Kovács Béla jegyzi (*Az egyházmegye plébániái és filiálái Eszterházy Károly püspöksége idején*, 43–164). A több mint százoldalas tanulmányban a szerző sorra veszi Abaúj, Bereg, Borsod, Heves, Külső-Szolnok, Szabolcs, Szatmár, Zemplén, Ugocsa és Ung vármegyék katolikus, görögkatolikus és református templomait, a világi plébániák és szerzetesrendek személyi állományát, az újonnan épült templomokat (130), elemzi a templomok és kápolnák festményeiről, berendezéséről készült korabeli feljegyzéseket, a tornyok, haranglábak, keresztelőkutak, gyóntató- és szószékek számát, az Úrkoporsókat, a hordozható Mária-szobrokat, kegytárgyakat, a liturgikus ruházat mennyiségét és minőségét, a templomok jövedelmi forrásait, a vallási társulatok működését, a szegényházak és temetők állapo-

tát, az út menti szobrok és feszületek számát. A szerző figyelme kiterjed a plébánosok életkorára és műveltségére, tevékenységére (keresztelések, bérmlások, temetések adataira), a más vallásúakkal való kapcsolattartás formáira. Kovács Béla igen alapos felmérését Bosák Nándor debreceni püspök tanulmánya egészíti ki Eszterházy Károly és a görögkatolikus egyház kapcsolatáról (165–188), mely nem volt feszültségektől mentes viszony, és végül csak Mária Terézia határozott közbeavatkozásának volt köszönhető az Egertől függetlenített munkácsi görögkatolikus érsekség létrehozása 1771-ben. Érdekes lett volna olvashatni az Egerben élő szerb ortodoxok helyzetéről is, már csak a következő évszázad elején meghatározó szerepet betöltő Vitkovics Mihály miatt is.

Kovács Béla tanulmánya mellett a 18. századi magyar valóságról kialakult képünk pontosításában lesz igen nagy szerepe Bán Péter e kötet számára írt tanulmányának az egri püspöki uradalom igazgatásáról (259–370). A Heves Megyei Levéltár igazgatója az érseki levéltár gazdag anyaga alapján méri fel a püspöki uradalom „tér szerkezetét” (telekszám, jobbágyság száma), az officialisok és alkalmazottak számát és tevékenységét, a központi uradalmi tisztikar felépítését (nevekkel, pontos évszámokkal, fizetési kimutatásokkal), a kerületek gazdasági igazgatását, a majorsági alkalmazottak, az uradalmi iparosok életét, a kereskedők tevékenységét, a malmok, sörfőzdék, pálinkafőzdék, pincészetek, mészárszékek stb. számát, felszereltségét és jövedelmét, mintegy ezer ember sorsát, mindennapi életét, akiket a szerző „az utolsó juhászig” „kortársának” érez (339). Bán Péter kiemeli az uradalom „elképesztően pontos” számadását, szerve-

zettségét és „belső fegyelmet” (336), melyet tanulmánya függelékében a számtartó-ság központi pénztárának bevételeiről és kiadásairól készített jegyzékkel illusztrál és hitelesít (355–370). A tanulmány igen fontos hozzájárulást jelenthet 18. századi történeti ismereteink elmélyítéséhez, ám ehhez feltétlenül szükséges az itt közölt adatok más püspökségek birtokösszeírásaival való összevetése is.

Eszterházy Károly művészetpártoló tevékenységéről e kötet számára Löffler Erzsébet készített tanulmányt „*Ad maiorem Dei gloriam*” címmel (189–208). A sok értékes adat mellett nem fogadjuk el a szerző egyértelmű kiállítását Eszterházy Károly „puritánnak” nevezett művészetpártolása mellett, szemben Pyrker érsek „saját gyönyörűségére” folytatott műgyűjtő szenvedélyével (190), és tévesnek véljük azt a feltételezést is, hogy Eszterházy Károly az elődje által Felső-tárkányban emelt Fuoricontrasti kastélyt az ott rendezett mulatságok miatti „rossz híre” miatt bontatta volna le (Barkóczy esztergomi érseksége idején...), hiszen a szerző is említi, hogy csak 1766-ban, a püspöki palota építése miatt rendelte el a már dűledezőfélben lévő kastély lebontását és az értékes építőanyagok egri felhasználását.

A tanulmánykötetben további fontos adalékokat találunk az egri Domus emeritorium parochorum (papi öreg-otthon) létesítéséről (Kiss Péter), Eszterházy püspök iskolapolitikájáról, melyhez a szerző (Szecskó Károly) mellékeli az egri püspök és a fiatal tanfelügyelő, Kazinczy Ferenc – igaz, már ismert – levélváltását.

A kötet Tusor Péter római kutatásai eredményeképp közli Eszterházy Károly váci és egri püspöki kinevezése előtt fel-

vett kánoni kivizsgálásainak jegyzőkönyveit a Vatikáni Titkos Levéltár anyagából. Kár, hogy a kutató „nem tartotta feladatának” a kivonatosan közölt jegyzőkönyvek „kritikai feldolgozását”, célja csak „e sajátos egyháztörténeti forrástípus vázlatos szemrevételezése” volt (26). Így sajnos elmarad az eljárásokat lefolytató bécsi pápai nuncius, Ignazio Crivelli Eszterházy Károly életében játszott szerepének alaposabb megvizsgálása, valamint az eljárás során tanúként meghallgatott Bajtay Antal és Eszterházy Károly kapcsolatának elemzése, pedig Bajtay nemcsak „negyvenéves piarista” volt, hanem a kor egyik legműveltebb személyisége is, akinek kapcsolata Eszterházy Károllyal további kutatásokra lenne érdemes. Hasonlóképp közli a kötet Eszterházy püspök végrendeletét Kondorné Látkóczy Erzsébet gondozásában és magyar fordításával (385–399). Az igen értékes kötetet az egri Főegyházmegyei Könyvtár igazgatója, Antalóczy Lajos által készített válogatott és annotált bibliográfia és a kötet tanulmányaihoz csatolt irodalomjegyzék zárja.

Az Eszterházy Károly életművével foglalkozó újabb tanulmánykötet (ha bekerül a rendes könyvforgalmazásba is) minden bizonnyal nélkülözhetetlen segédkönyv lesz minden 18. százados kutató számára, akár történeti, akár irodalom- vagy kultúrtörténeti szempontból közelítsen is a 18. század középső három évtizedéhez (1740–1770), ahhoz a jellegzetes korszakhoz, melyet már többen Magyarországon is, talán nem teljesen indokolatlanul a „katolikus előfelvilágosodás” korszakának tartunk, mely nélkül érthetetlen a 70-es években megkezdődő szellemi megújulás nagy mozgalma.

Sárközy Péter

**LISZTÓCZKY LÁSZLÓ: „ÉS TE IS ÜDVÖZ LÉGY, TESTVÉRVÁROS...!”
EGER ÉS GYÖNGYÖS IRODALMI HAGYOMÁNYAIBÓL**
Gyöngyös, Pallas Kiadó, 2002, 201 l.

Arra a kérdésre, hogy közeledésünk „a régiók Európájá”-hoz megváltoztatja-e és – a NAT-ból kölcsönzött, szép, magyar kifejezéssel – „regionális modulokkal” bővíti-e irodalmi értékrendünket, ma még nehéz lenne pontos választ adni. Az azonban bizonyos, hogy nemcsak terhes, de egyre inkább nevetséges az a régi és rossz beidegződés, hogy ha a magyar városfejlődés vitathatatlanul alacsony szintjén végre felküzdje magát egy település és kulturális vonzáskörzetet teremt maga köré, azonnal megindul a harc ellene – akár egy életmű vagy akár egyetlen életrajzi adat birtoklásáért (gondoljunk Petőfi szülőhely-vitáira Kiskőrös, Kiskunfélegyháza, sőt Szabadszállás között), akár a regionális kultúrközpont szerepéért (Győr és Sopron, Veszprém és Pápa, Szombathely és Zalaegerszeg, Balassagyarmat és Salgótarján stb., stb. között).

Lisztóczy László már kötete címében és azután egyik tanulmányában is hadat üzen ennek a szemléletnek. (Az idézet egyébként Utas Zsigmond, 1865 és 1911 között élt gyöngyösi költő egyik verséből való és Egert köszönti.) Bölcsen teszi: a kisajátítások, áttulajdonítások és ellenkultuszok sok jóféle energiát, időt emésztettek és emésztenek fel, meg-megmérgezve az irodalmi hagyományápolás légkörét.

A tíz tanulmányt tartalmazó kötet fele most jelent meg először, másik fele korábbi publikációk továbbfejlesztett változata. Együttesük több szempontból is alkalmas ilyen távlatosabb, mindenütt érvényes gondok felemlítésére. Egyfelől: valóban átfogja a két város literátus múltját a késő

barokktól szinte napjainkig. Másfelől: olyan módszert alkalmaz, a mikrohistóriát, amely célravezető eszköznek bizonyul a hétköznapi irodalmi életének megismerésére. Harmadsorban pedig: a regionális szemlélet egyetlen pillanatra sem homályosította el a szerző irodalmi értéktudatát.

Évtizedeken át folytatott kutatásai révén Lisztóczy László pontosan látja azokat a tényezőket, amelyek az irodalom nemfőhivatású alkotóinak életrajzát és kötődéseit megszabták. Péter Kiss István, akit jeruzsálemi zárandoklata és annak marandandó értékű leírása emelt ki rendtársai közül, tipikus pályát futott be: Gyöngyösön kívül Szécsényben, Jászárokszálláson, Kecskeméten, Jászberényben, Léván, Fülken, Egerben, Szegeden és Nagyszőlősen szolgált – azaz mindenütt, ahová szerzete igehirdetőnek, kolostori számtartónak vagy éppen gárdiannak állította. Így, a gyakorta változó szolgálati helyek ismeretében válik érthetővé, hogy Gyöngyöst az itt megszakítással töltött négy esztendő okán szellemi szülővárosának tekintette; élményei, benyomásai zárandoklatára is elkísérték, amit szépen szemléltethet 1767. augusztus 24-i, velencei könyörgése Szent Bertalan napján, Gyöngyös város védőszentjéhez (15–16).

A reformkor nagyobb társadalmi mobilitását és a helyi nyilvánossági fórumok kialakulását követően (ide kapcsolódik a *Kit akart Petőfi felköszönteni Egerben?* című, még említendő tanulmány) a szabadságharc eseményei bizonyultak valóságos forgószélnek – következményeivel együtt – az egyéni életsorsok vonatkozá-

sában is. Az akkor keletkezett alkalmi költemények (nemzetőr-dalok, toborzók, felvilágosító versezetek, csatadalok) hozzávetőleges számát – a tény meglepő ugyan, de szükségszerű – máig nem ismerjük pontosabban, s valószínűleg nem is fogjuk megtudni soha: a kéziratok, egy- vagy néhánylapos nyomtatványok, röplapok megsemmisültek vagy elkallódtak. Ezért is fontos a „Szabadság és igazság fényei.” *Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc visszhangja gyöngyösi költők verseiben* című tanulmány (48–68), amely Spetykó Gáspár, Zalár József és Vachott Sándor e pályaszakaszát ismerteti-elemzi.

A mozgékonyabb-zaklatottabb, egyszerűsre mind a kultuszélet formáit, alkalmait már készen megöröklő 20. század Heves megyei irodalmi eseményeiről módszertani szempontból is figyelemre méltó tanulmányokat olvashatunk. Dsida Jenőnek egy 1934. február 21-én, Budapesten feladott képeslapja (többek között Kemény János, Kós Károly és Nyíró József aláírásával) ébresztette fel a szerző érdeklődését, hogy felkutassa az Erdélyi Szépművés Céh 1934. évi, magyarországi kiadvány-népszerűsítő körútjának utolsó, egri állomásán történeteket (*Dsida Jenő Egerben I*, 69–74). Az esettanulmány a jelenben folytatódik: e látogatás emléke lett a kiindulópontja Eger újkeletű Dsida-kultuszának és általában az erdélyi magyar irodalom 20. század végi támogatásának, az 1997-ben megalakult Dsida Jenő Baráti Kör révén (*Dsida Jenő Egerben II*, 75–81). Az irodalmi mikrohistoria forrásbázisát is gyarapította Lisztóczy László gyűjtőszemvédelye: könyvtára dedikációiból most 115 könyvajánlást közölt (tizenkettőt reprodukált is), elhagyva ezúttal a neki szólókat és az élő szer-

zőktől származókat. Így a gondos-pontosan annotált ajánlásokból valóban kirajzolódhat a kapcsolatok teljes skálája, a hierarchizált tisztelettől (a mindenkori egri érseknek vagy más egyházi előljárónak szóló dedikációk) az íróársak számontartásán át (Szelestey László és Zalár József Pájer Antalnak, Endrődi Sándor Gárdonyi Gézának, Remenyik Zsigmond Csathó Kálmánnak, Kálnoky László Nemes Nagy Ágnesnek és Lengyel Baláznak) az író-olvasó találkozók és könyvheti rendezvények alkalmi találkozásaiig (Simon István, Szécsi Margit könyvbejegyzései).

Szerzőnk több esetben helyesbít életrajzi adatokat és vonatkozásokat. Való igaz, hogy amíg a kézikönyvek és a lexikonok az első vonal íróinak adatait többször is ellenőriztetik (már csak a glosszairóktól való félelemtől hajtva is), addig a másodnegyedvonal alkotóinak esetében 19. század végi kismonográfiák, 20. századi kisdoktori disszertációk alapján készülnek a szócikkek. Pájer Antal születési dátuma kerek három évet (!) változott az ÚMIL-hoz képest: a maklári rk. kereszteleési anyakönyv az eddig tudott 1817 helyett 1814. május 20-ra helyezte át az időpontot (20); Sárosi Gyula 1850 őszén nem bujdoshatott Pájer Antalnál a tiszafüredi plébánián, minthogy utóbbi csak 1851. augusztus 26-án foglalta el új szolgálati helyét, találkozásuk tehát *Tiszabábolnán* eshetett meg, ahol 1848-tól volt plébános (35–38). Sikertült tisztázni Vachott Sándor egyetlen forradalmi versének, a *Ha nap vagy...* címűnek megírás helyét és idejét: a feleség emlékiratai által sugallt 1848 tavasza helyett Debrecenben írta, 1849. május 25-én (52–54). A költemény ettől persze nem lesz esztétikailag értékebb,

megmarad tisztos Petőfi-követésnek, ám indokolva látjuk Vachott félelmét a felelősségre vonástól, amelyet így tehát nemcsak a Kossuth melletti titkárkodás motivált. Ugyanez áll letartóztatására: nem „a szabadságharc bukása után” fogták el, 1849 őszén csak mozgásában korlátozták, és 1850 tavaszán, vizsgálata lezárultával teljes felmentést kapott. 1852 decemberében került a hírhedt Újépületbe, miután az ő nagyrédei házában fogták el Sárosi Gyulát, az *Arany Trombita* halála ítélt és jelképesen ki is végzett költőjét, aki Sorsics Albert álnéven Gyöngyösön bujdosott (56–60).

A regionális kiadványok gyakori, sőt unos-untalan használt jelzője a „méltatlanul elfeledett”. Lisztóczy tulajdonképpen egyetlen esetben javasol irodalomtörténeti perújrafelvételt, „az egyházi költészet Petőfijé”-nek nevezett Pájer Antal (1814–1881) ügyében (30–47). Ám ezt úgy tette, ahogyan a tudományos megismerés szabályai szerint tennie kell. Áttekintette kéziratos hagyatékát az egri Főegyházmegei Levéltárban, megjelentette válogatott verseit 2001-ben (*Szent lant* címmel) és most arcképvázlatot közölt róla. Arra a kérdésre, amelyet említett tanulmánya címében is feltett – *Kit akart Petőfi felköszönteni Egerben?*, 19–29 –, szerzőnk szintén Pájer Antal nevét adja válaszul, a szakirodalomban bevett Vörösmarty Mihály helyett. A várromok iránt szenvedélyesen érdeklődő Petőfi megírta, miért tért le még a miskolc-pesti útról: „Egy úttal azt is megtekintem, / Hol vitt Dobó nagy lelke; / És felköszöntöm, aki őt olly / Dicsőn megénekelte.” (*Eger mellett*, Andornak, 1844. február.) Az utalás Vörösmarty *Eger* című kiseposzára (1825) vonatkozik, amelynek vitéz Pető hadnagyáról – Ko-

rompay Bertalan hipotézise szerint – a költő névmagyarosításának családnévi előtagja is származik: Petrovics = Péter ~ Petőfi(a). Tény, hogy az Egerben 1844. február 18. és 21. között időzött Petőfi valóban kereste Pájer Antalt, aki azonban ekkor már nem papnövendék volt, hanem káplánként szolgált Füzesabonyban. Zalár József emlékezésében utalt Petőfi dicsérő szavaira is a *Szittyavirágok* című Pájer-szonettciklusról, amelynek IV. darabja: *Az egri várban*. Érvül szolgál még, hogy Petőfi és Pájer együtt szerepeltek a miskolci tűzkárosultak javára kiadott *Szivárvány* című zsebkönyvben, ahol viszont Vörösmartynak nem volt verse. A hat pontba foglalt érvrendszer ugyan nem dönti el a kérdést Pájer javára, ám a kérdésfelvetés eredetiségével, a tények tiszteltetésével és minden vélemény gondos számbavételével máris elérte azt, ami a százéves szakirodalom egyes utalásaiból élő, görcsösen eredetieskedőknek sohasem sikerül: ezentúl számon tartjuk a hipotézist, mint említendő változatot.

Lisztóczy László egész életét a katedrán töltötte: középiskolában, majd az egri Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Irodalomtudományi Tanszékén – ő valóban a tudós tanárok ma már ritka típusa. Elődjét is megjelöli kötetében, a nagyhatású, aranydiplomás hevesi pedagógus, Fülöp Lajos személyében (82–91). Vajon lesznek-e hasonló követők ezen a nem könnyű és főként nem hálás pályán?...

Végezetül szót érdemel, hogy – megfelelően a tartalomnak – a könyvet a két város együtt adta ki: a gyöngyösi Pallas az egri „Segít a Város Kiemelkedően Közhajó Alapítvány” nyomdai segítségével. Mindezt tették gondosan korrigálva, ízlésesen tördelve, igen jó és szép kivitelben.

A recenszens pedig befejezésül az egri bor említéseinek (92–111) számát növeli egy-
gyel, amely a kiváló nedű olykori mellék-
hatásaira is rámutat. Petőfi *Salgó*jában

(1846), a 73–74. sorban a rablólovag
Kompoltiak „...Eger borával / Süritik úgy
is sűrű véröket...”

Kerényi Ferenc

HERMANN ZOLTÁN: SZÖVEGTEREK. AZ ANAGRAMMÁK ELMÉLETÉHEZ

Veszprém, Veszprémi Egyetem, 2002, 194 l. (Res Poetica, 2).

Mi alapján emelünk ki néhány ismétlődő hangot, hangsort és kezeljük kitüntetett fontosságúként egy szövegben? Hogyan jelölhetők ki hangcsoportok ismétlődésének szakaszai, illetve mi alapján határozható le az a szövegrész, amelyben hangszekvenciák ismétlődnek? Melyek egy ilyen típusú szegmentáció ismérvei? Meddig terjed a tudományos magyarázat ereje, hol és mikor bizonyul egy hangcsoportismétlődés „jelentése” szubjektív, beleérző, vélt jelentésnek? Mi különbözteti meg a szöveg értelemképződésében szerepet játszó hangcsoportokat azoktól, amelyek stilisztikai, ornamentális elemként, „mind-össze” a szöveg hangszimbolikájában vesznek részt? Az utóbbi öt évben az imént felsorolt kérdések mellett számos hasonló probléma fogalmazódott meg különböző irodalomtudományos fórumokon, olyan elemző tanulmányok kapcsán, amelyek a szépirodalmi szövegekben ismétlődő hangcsoportoknak a szövegegész jelentésében betöltött szerepét vizsgálták. A vita, amelynek már kérdésfelvetései is megosztják az *anagramma* fogalommal jelölt és e jelenség aspektusai köré kiépülő irodalomtudományi és -elméleti diskurzusokat, disszertációs védéseken, konferencia-előadásokon és vitákon lángol fel újra meg újra.

Ebben, az „anagramma-érzékeny” közegeben bír jelentőséggel Hermann Zoltán könyve, amely magában hordozza azt a lehetőséget, hogy a kérdéskör tárgyalásának kitüntetett viszonyítási pontjává váljon, így a különböző irodalomelméleti iskolákat képviselő felek általában egy helyben topogó és torzóban maradó vitaszerű megnyilvánulásait a dialógus irányába indíthassa el. A termékeny párbeszéd alapját a kötet több szinten teremti meg. Elsősorban tisztázza a problémakör elméleti hátterét, másodsorban pontos definíciói és tömör fogalmi nyelvezete révén, amely a könyv legfőbb erényei közé tartozik, bontja ki saját álláspontját. Több ízben hangsúlyozza, hogy az anagrammatikus szövegszerveződés megjelenése és így vizsgálata is alapvetően egy bizonyos körben, a hangzó, lényegében a folklór szövegek építkezési stratégiáit integráló és megőrző szépirodalmi szövegek esetében releváns. Nem állítja tehát azt, hogy ez a jelenség általánosan a költői szöveg, a költői nyelv egyik állandó jellemzője lenne, sőt elhatárolja az orális költészetre építő szövegépítkezést a szintén anagrammákat rejtő, a kombinatorikán, számmissztikán, névelrejtésen alapuló barokk kori költői gyakorlattól, vagy az utóbbiakkal hasonlóságot mutató huszadik század eleji

avantgárd költészeti törekvésektől. Végül egy olyan gazdag szövegelemzési „példatár” nyújt – archaikus, gyereknyelvi és folklórszövegek, illetve 19. századi szépirodalmi művek a magyar és a szláv irodalom köréből –, amely szövegkorpusz a könyvében lefektetett anagrammaelmélet megszületésének és kidolgozásának legfőbb ösztönzőjeként szolgált.

Az anagramma-jelenségnek nyelv- és irodalomtörténeti okait feltárva, újraolvasva az elméletek elsődleges forrásait (Saussure anagramma-jegyzeteit és ún. „Item”-aforizmáit), Hermann Zoltán szembesíti azt a két nagy „iskolát”, amelyek a saussure-i örökségre saját elméleti gyökereiként tekintenek: a hazai közönség számára talán szélesebb körben ismert, a francia strukturalisták és neoretorikusok (Barthes, Starobinski, Kristeva, a *Tel Quel* kör) által kidolgozott anagramma-elméletet és a 70–80-as években a moszkvai Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetben dolgozó Vjacseszlav Vsevolodovics Ivanov és Vlagyimir Toporov nevével fémjelzett „iskola” elméletét. Utóbbi Saussure gondolatait szövegelméleti keretbe integrálva fejleszti tovább. Hermann, aki könyvében a moszkvai textuselmélet és az ahhoz kapcsolódó szövegelemzési stratégiák nyomán halad, nemcsak az anagramma-elméleteket foglalja össze és gondolja tovább, hanem arra tesz kísérletet, hogy ezt a Magyarországon gyakran tévesen „strukturalistának” nevezett módszert – amely egyébként sokkal inkább a formalista proppi elképzeléseket kamatoztatja, a szóhoz/szótesthez való viszonyát pedig a potebnyai és a bahtyini teóriákra építve gondolja el – összekösse recepcióesztétikai és hermeneutikai kérdésekkel, így korrigálva az Ivanov–Toporov-módszer egyik legfőbb

hiányosságát is. Azzal tehát, hogy felhívja a figyelmet a szövegelméletek által idáig figyelmen kívül hagyott, az interpretációkban nem tárgyalt nyelvi-poétikai jelenségekre, nemcsak a szövegelemzés kiterjesztésére tesz kísérletet, hanem egy olyan új típusú irodalomelmélet kereteit vázolja fel, amely az anagrammák lényegiségéből kiindulva (*újrategyelés*) a szövegek olvasásának egy új aspektusára világít rá. Az anagrammák szövegimmanens jelenségétől és működésétől jelenlétükben és működésükben kódolt olvasásstratégiákig jut el. Végül soron tehát azt állítja, hogy egy szöveg a benne lévő fonotaktikai szegmentáció révén olvasási stratégiáit immanens módon is hordozza. Hermann Zoltán gondolatmenetének határai tehát túllépnek egyfelől a leíró nyelvészet, a strukturalizmus, a retorika, a dekonstrukció, de még a moszkvai szövegelmélet keretein is, másfelől a szövegiség, az írás, a technika, a „megcsináltság” problematikáján, és egy poétikai alapokon nyugvó, az olvasásműveletek felé nyitott/nyitó elmélet irányába mutatnak. Eszerint a szöveg a maga szövegiségéből kiinduló, cselekvő, dekódoló, „rejtvényfejtő” olvasásra készíteti saját olvasóját, aki a szövegeket a *keletkezés* (írás, íródás) – észlelés (olvasás) – értelmezés folyamatába belehelyezve vizsgálja. Az anagrammák írásban rögzített *vonal-szerűsége* ismétlődésük és szövegszegmentációs tulajdonságaik révén felszámolódik és így a szöveg tériesítésének feltételeivé válnak. Metaforikusan azt mondhatjuk, hogy ennek a *térnek*, amely a papír síkjából kiemelkedik, az olvasó is része, másfelől, ahogyan ezt már a szerző állítja: ez a *tér* az, ahol a költészet (ön)működésének és létmódjának hogyanja tárul fel.

A könyv három fő fejezetre tagoltan – az elmélet bemutatása, a szóbeliséghez tartozó szövegek, majd az írásbeli szövegek elemzése – lépésről lépésre követi az anagrammák megjelenésének, kialakulásának történetét, amely végső soron a magyar és az orosz irodalomtörténet egyes fázisaival, egy másik perspektívából pedig az emberi fejlődéstörténeten belül az anyanyelv elsajátításának bizonyos szakaszaival esik egybe. Hermann rámutat, hogy az anagrammák létrejöttének, fogalmának, létmódjának kérdései minimum három tudományterületet érintenek: a nyelvtörténetet, az irodalomtörténetet és a pszicholingvisztikát. A *nyelv–beszéd*, a *hang–írás*, a *szóbeli költészet–írott költészet* és a *beszédnélküliség–nyelvi kompetencia* illetve az *anyanyelv elsajátítása* fogalompárok olyan jelenségeket fednek le, amelyeknek érintkezési területén, egymásba fordulásukkor hasonló jelenség zajlik le: a diszkontinuus nyelv, hang stb. kontinuuossá válik és újratagolódik. Éppen ezért meg kell próbálni tetten érni és végigkövetni azt a „pillanatot”, pontosabban azt a „pillanatot magában foglaló folyamatot”, amelyben ezek a hasonló módon végbemenő és párhuzamba állítható jelenségek lezajlanak. Ezt diakronikusan, a nyelvtörténet, az irodalomtörténet (műfajok, verselési rendszerek transzformációs sora), illetve a nyelv- és beszédfejlődés történeti változásainak rekonstrukciójával tekinthetjük át, másfelől szinkronikusan, a létrejött szövegek fonotaktikai újraszegmentációjának végigkövetésével tehetjük meg. Hermann az elemzéseiben következetesen ragaszkodik mindkét szempont érvényesítéséhez.

Saussure, aki észrevette az anagrammák újratagolódási tulajdonságát, két dologra

kereste a választ. Egyrészt arra, hogyan integrálhatók az anagrammák a nyelvi rendszerbe, hiszen ő *nyelvi egység*ként kezelte őket, másrészt arra, hogyan jelölhetők ki azok a szövegszakaszok, amelyekben megtalálhatók. Saussure kísérletének problémái arról árulkodnak, hogy az anagrammák nem illeszthetők a leíró grammatika által meghatározott nyelvi szintek egyikébe sem, sokkal inkább olyan formákként definiálhatók, amelyek „egyszerre viselik a fonémák, a szótagstruktúrák és morfok egyes tulajdonságait” (28), állítja Hermann Zoltán Wunderli nyomán, majd így folytatja: „...az anagramma, eltérően klasszikus retorikai definíciójától, nem elszigetelt fonémák vagy grafémák összegzéséből, hanem difónok és difón-csoportok egymásra vetüléséből vezethető le” (28).

A továbblépést, a saussure-i anagrammaelmélet megoldatlan, nyitott kérdéseire adható lehetséges válaszok egyikét, Hermann a már említett Ivanov–Toporov-„iskola” eredményeiben látja. Az anagramma az ő elméletükben már nem *nyelvi egység*, hanem *szövegegység*. A szerző rámutat, hogy a Saussure által vizsgált, a nyelvi linearitáson és szegmentáción kívül eső nyelvi jelenségek (*difón/digramma*, *trifón/trigramma* csoportok) megegyeznek az orosz kutatók szerint az „írott szövegben felfedezhető fonológiai- és írásjelcsoportokkal” (21). Ezek a csoportok ismétlődéseik, így egymásra való visszautalásaik révén a szöveg lineáris kibontakozását szakítják meg, egyfajta *szövegteret* alakítva ki. A megszakításban, az ismétlődésben és az alinearításban rejlő lehetőségeket használja ki az ivanovi–toporovi elmélet akkor, amikor definiálja elmélete alappillért: a *belső formát* a szöveg *belső szöve-*

gében kibontakoztató *szó* fogalmát, amely a mű *idioszemantikus komponensének* lételeményese. Mivel elméletükben minden nyelvi jel jelentéssel bírhat, a fonotaktikai rendezettség mentén bekövetkező *szegmentáció* művelete kiemelt fontosságúvá válik a szövegelemzésekben. Tehát a Saussure által az anagrammáknak tulajdonított legfontosabb szerep, az *újrategyelés*, ebben a textuselméletben a *szegmentáció* révén a szöveg *belső szövegének* létrehozásában kap különleges funkciót. Hermann úgy látja, hogy ennek a szövegelemzési módszernek két összetartozó, azonban aszerint, hogy verses vagy prózaszövegről van szó, némileg különböző típusát lehet megkülönböztetni: „a szöveg fakturális hangzásvilágára beállítódó ismétlődérendszer” a verses, a mitopoétikai oppozíciók és rendszerek *transzformációs szövegstratégia* sorának (*agens/név – attribútum – cselekvés/megszólalás*) kibomlásán alapulót pedig az epikus vagy prózaszövegek esetében. Az Ivanov–Toporov-elméletre épülő szövegelemzési módszer azonban csak abban az esetben működik és bír bármiféle relevanciával, figyelmeztet a szerző, amennyiben elfogadjuk a „szöveg egységébe és jelentésébe vetett bizalom” (12) tételét.

A könyv *Szövegtér és szóbeliség* c. második részében, amelynek alfejezetei egy-egy szóbeli „műfaj” (gyerekfolklor-szövegek, találósok, imák, ráolvasások, balladák) konkrét példákon való bemutatása és elemzése köré épül, Hermann az orális szövegekben működő különböző *tagolódási rendek* egymáshoz való viszonyát vizsgálja. A kérdés az, hogy az alapvetően mnemotechnikai eljárásokon alapuló szövegek hogyan szegmentálódnak olyan alapvető grammatikai, szemantikai és met-

rikai struktúrák révén, mint a mondatok, a verssorok, a metrum, az ütem, a ritmus, amelyekhez hozzájárulhatnak műfajspecifikus struktúráként az ismétlődő invariáns formulák (ráolvasások), vagy a szövegtömbök (ballada), végül pedig a vizsgált szövegekben egyaránt jelenlévő fonotaktikai rendezettség. A hangsúly főként az utóbbi működésének sajátosságaira helyeződik, amennyiben e szegmentációnak a többi strukturálódással való megegyezése, illetve eltérése mentén látja Hermann felfejthetőnek az adott mű *belső szövegét*. Ahogy halad előre példái sorában a rövidtől, az egyszerűtől a hosszabb, bonyolultabb szövegekig, egyre összetettebbé válik a metrikai rendezettség, a ritmizáltság és a hangzásszerkezet kapcsolata. Az egyik legizgalmasabb példát a *Szláv hősepika* című alfejezetben találjuk. A szerző a szerb hősepekben működő *deseterac* trochaikus sorfajta metrikai sajátosságainak, szemantikai formánsokat rejtő egységeinek és hangzásszerkezetének működési specifikuma felől mutatja be. Annak a transzformációs folyamatnak a rekonstrukciója során, amely a *deseterac* vagy az orosz bilina verselési rendszerének alakulását egyes fázisaiban rögzíti, kiderül, hogy a *deseterac* verssorainak egységét jelentő metrum fokozatos eltűnése párhuzamos folyamatként zajlott a verssorok egységét megbontó, azokon átívelő hangismétlődések számának megnövekedésével. A metrum tagoló funkcióját a hangismétlődések vették át. A szerb hősepek szövegszerveződése a tematikus formulák és a hangrendezettség kettősségében létezik/jön létre, azaz a téma és a szöveg együtt, egy időben épül ki. Tehát a *deseterac*ról egy olyan kettős versrendszerként beszélhetünk, állítja Hermann, amelyet a

metrikai tulajdonságok mellett a hangrendezettség is szervez. Példaként a Kraljević Marko haláláról szóló hőseneket elemzi, amelyben a hős nevét alkotó *-kar-*, *-kra*, *-ark-* hangszegmensek és a szláv kultúrkörben meglévő 'harcos, bosszúálló hős' archeszűzsé, illetve a hozzá kapcsolódó hiedelemrendszer szoros kapcsolata többszörösen alátámasztást nyer. A szerző rámutat, hogy a felsorolt hangcsoportvariánsok etimológiailag is és a szövegben kibomló mitológiai oppozíciók (élet/halál; sötét/fény) révén is a halál, a pusztulás szemantikáját hordozzák. A hős neve, jelzői és cselekedetei (*agens/név, attribútum*) és a hős halálával végződő ének szűzsége (*cselekvés/megszólalás*) szoros, mondhatni determinisztikus kapcsolatban áll. A szövegben szétíródó hangszegmensek révén a hős halála végig anagrammatikus módon terített a keletkező szövegben, azaz a „széttagolódó név hozza létre a hős halálának szűzségét” (67).

A könyv harmadik részében (*Az olvasás metaforái*) írott szövegek, szerzőkhöz kötődő szépirodalmi művek interpretációit találjuk, amelyek az olvasás kétfajta, lineáris és térszerű műveleteinek dialogicitásában rejlő lehetőségek kiaknázására épülnek. Az elemzések kiválasztását két szempont indokolta. Egyfelől irodalomtörténeti pozíciójuk, amely a 19. század eleji idioszemantikus szövegépítkezési stratégiákat kidolgozó szépirodalomnak a szóbeli költészetre (népköltészetre) való felfigyeléséhez, újrafelfedezéshez kötődik, másfelől a hangzásra való orientáltságuk. Hermann a sok tekintetben eltérő fejlődésű 19. századi magyar és orosz irodalom emblematiszáló szövegein keresztül mutatja be azt a folyamatot, ahogy a kisebb verses műfajoktól a nagyobb epikus formákon

keresztül, az orosz irodalomban egészen a prózáig (Puskin: *A pikk dáma*), a szöveg hangzásszerkezete szövegimmanens olvasásstratégiák kezdeményezőjévé vált. A magyar irodalomban ez a folyamat a Vörösmarty, Petőfi, Arany nevével jelzett sorként épül ki, az orosz irodalomban pedig a Puskin-szövegek keletkezéstörténetéhez fűződik.

Vörösmarty *Szép Ilonkájának* elemzése a diakrón–szinkrón módszer kettősségének megfelelően először a szerb *deseterac* verselési forma magyar átültetésének, meghonosításának („szerbus manier”) sajátosságait tárja fel, kiemelt figyelemmel kísérve a szóbeli szövegstratégiáknak az írásbeli diskurzusokba való transzformációját, illetve az orális szövegek befogadói stratégiájához képest komplexebbé váló olvasói módszereket. A szinkrón vizsgálat pedig a Szép Ilonka név hangszegmenseinek anagrammatikus szétszóródását, metaforizációját és a szöveg szómotívumsoraival való összekapcsolódásának kibomlását kíséri végig.

Meseként való olvashatóságának problematikusságára és a szöveg „egyszerűsége” mögött rejlő többfajta strukturálódási/tagolódási rendszerre hívja fel a figyelmet Hermann Zoltán Petőfi *János vitézének* elemzésekor. Úgy látja, hogy sem verselését, sem rímrendszerét, sem hangszerkezetét tekintve, de még mint esetlegesen a mesei elvárásokat beteljesítő fikció sem kezelhető egynemű textusként, mivel többszintű tagolódási rend működése valósul meg a szövegben. Verses szöveggént a gyakori ütem-, lexikai-szintaktikai és hangcsoport-ismétlődések hoznak létre új szemantikai kapcsolatokat, fikciós szöveggént a szűzség limitáció nem egyezik meg azzal a tagolódással, amelyet a szövegben

végigvonuló, az időhöz (*nap–hold–csillag*) tartozó motívumsor alakít ki. Az utóbbi kettős tagolódás eredményeként a szövegből három olyan fejezet (6., 14., 26.) emelkedik ki, amelyek egyfelől határfejezetként osztják négy részre a *János vitéz* szövegét, másfelől az ily módon kijelölt négy szakasz metaszovegét alkotják. Jancsi zsványtörténettel bezáródó „referenciális világának” kalandja szótémaként, transzformációs motívumokként rendeződik újra a három utolsó részben. A szöveg implicit szerzője progresszív módon, a szöveg kiépülésének folyamatában alakítja át a zsványkaland elemeit – kiemelhető itt a *kapu* motívum, vagy a *halász–halál–háló–holló* motívumtranszformációk –, az implicit olvasó ugyanakkor arra „kényszerül”, hogy ezeket a transzformált jeleket regresszív módon állandóan visszafejtse. E kurzív és rekurzív művelet együttese révén válik nyilvánvalóvá a *János vitéz* szövegfelepítésének a varázsmeseitől való elkülönződése. „A szövegbe kódolt szerzői és olvasói szemantika annyit jelent, hogy a *János vitéz* négy része a nyelvi jelek különböző elrendezése által létrehozott négy különböző szövegtér kölcsönös áttetszésében válik egy egyedi jelentést hordozó (idioszemantikus) komplex nyelvi jellé” (101).

Arany János *Tengeri-hántás* című balladájának elemzése a ballada szakirodalma megoldatlan kérdéseinek egyikére, az elbeszélő rétegek elhatárolásának és személyhez kötöttségének problematikusságára, illetve az előbbivel szorosan összefüggő kérdés, a 2–13. versszakokban található közbevetések funkciójának meghatározására adható megoldások egyikeként tekinthető. Hermann Zoltán úgy látja, hogy a közbevetéseket alkotó verssorok a szöveg

önreferenciális szerveződésére hívják fel a figyelmet, még hozzá kétszeresen: a ballada szövegének alapotívumait hordozzák és a szövegsemantikában figurálódó hangzascsoportokat emelnek ki, azaz a recepció (motívumháló) és a percepció (hangzás) alakzatának letéteményesei. Az 5–6. sorok elemzése után azt találja, hogy a kijelölt hangszegmensek metaforizációja szinte kivétel nélkül olyan erotikus szimbólumokhoz kapcsolódik, amelyek a tüzet körülülő fiktív befogadók számára nyelvi tabuként léteznek, azaz nem kimondhatók. Szerinte ezzel, azaz a szimbólumoknak a történetmondó által a hallgatók elől való *elhallgatásával* és a szövegben kiépülő metaforizációjával áll szinkronban a fiktív közönség *hallgatása*. A szöveg befogadója (olvasója) számára azonban adott a lehetőség, hogy a hangszegmensek és motívumok metaforizációs soraként jelen lévő szimbólumokat felfejtse. Erre azonban csak a lineárisan kibomló motívumsor és a hangszegmensek alineáris működésének együttes figyelembevételével és összekapcsolásával megvalósuló perceptív olvasástratégia képes.

Az idioszemantikus szövegszervezés puskinsi változataként a kistragédiák, elsősorban pedig *A kövendég* a tárgya a *Puskin útja a prózához* címet viselő alfejezetnek. Ahogy ez a bibliográfiában felsorolt publikációkból is kitűnik, a szerző egy korábbi kutatási témájáról van szó, arról az első szövegről és gondolati „ősmagról”, amely az évek során a puskinsi szövegalkotó módszer általános vizsgálatává szélesedett ki. Nem véletlen tehát, hogy a könyv e fejezete kijelentéseinek súlyát és anyagának bőségét tekintve – mint „könyv a könyvben” – összefoglalja és továbbgondolja a Puskin-kutatás olyan aktuális és átfogó

kérdéseit, mint a puskinai beszédmodok fejlődését vizsgáló elméleti modellek, a Puskin-jelenség, a 19. századi orosz nyelvű verselési formák létrejötte, vagy a *Kővendégben* feldolgozott szövegek (Don Juan-mítosz, spanyol románcok, orosz bilinák) kapcsán megfogalmazódó új típusú intertextualitás-felfogás. A szerző aprólékos szövegelemzéséből kirajzolódik, hogy *A kővendég* a Puskin-életműben különleges szerepet tölt be, amennyiben emblematikus módon tükrözi Puskinnek azt az 1820-as évektől megfigyelhető törekvését, amely az irodalmi kánon fokozatos lebontására és újrendezésére irányult. A Don Juan-szüzsét feldolgozó mű tétje az *emlékezet* megőrzése, s ez egyben a puskinai önmitológia egyik hangsúlyos kérdésének tematizálódása: a puskinai önleírásként is olvasható szöveg válaszában a *szó*, a *költészet*, s nem a *kő* (*szobor*, *emlékmű*) révén valósulhat meg az *el-nem-feledettség* (*aletheia*).

A kötetet záró, *A pikk dáma* c. Puskin-elbeszélésről írott elemzés a monográfia egyetlen olyan interpretációja, amelyben a szerző a szöveg újratagolhatóságának kérdéseit egy verses szövegszerveződéssel rokon szövegépítkezést megvalósító prózaszöveg esetében vizsgálja. Az elemzés arra keresi a választ, hogy az elbeszélés

szövegébe ékelődő, a lexematikus rendtől független időmértékes képletek és a szövegben lévő lexematikus határokat szintén figyelmen kívül hagyó paronimikus rendszer révén eltörlődő szóhatárok mentén kialakuló, újratagolódó szöveg miként hozza létre azokat az olvasási stratégiákat, amelyek eltérnek a szöveget fantasztikus vagy pszichológiai elbeszélésként olvasó allegorizáló naiv olvasási modellektől.

Hermann Zoltán átgondolt, lépcsőzetesen egymásra épülő és pontosan kijelölt helyen szereplő elemzései, amelyek a kötetegészből kiragadva önálló tanulmányként is megállják a helyüket, egy olyan gondolati és történeti ív mentén haladnak, amelyben az egymást igazoló elmélet és az értelmezői gyakorlat szoros egysége valósul meg. Éppen ezért szimbolikusnak tekinthető, ahogy a kötet teoretikus bevezetőjében található Gadamer-gondolat – „az oral poetry nyelvi eszközeiben már az írássá válás egy útja rejlik” (7) – és a könyvet záró puskinai felismerés – „A 19. század írásbeliségre irányuló poétikai kánonjai a régebbi, még élénk orális kánonok segítségével íródhatnak át” (169) – farkába harapó kígyóként modellálja a költői működés és elméletének összetartozását.

Kalavszky Zsófia

VADON LEHEL: AZ AMERIKAI IRODALOM ÉS IRODALOMTUDOMÁNY BIBLIOGRÁFIÁJA A MAGYAR IDŐSZAKI SAJTÓBAN 1990-IG

Eger, Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, 1997, 1076 l.

Már pusztán tömegével is tiszteletet parancsol az amerikanista Vadon Lehel főiskolai tanár nagyszabású vállalkozása. E több mint ezer oldalas kötetben, mintegy tízezer, eddig nagyrészt ismeretlen adat

közlésével Vadon Lehel először regisztrálta az amerikai szépirodalomról, illetve a szépirodalommal kapcsolatos szakirodalomról megjelent magyar nyelvű írásokat. Ő maga ezt „filológiai elsősegélynyújtás-

nak” tekinti, amellyel a hazai amerikanisztika, illetve a könyvtárak igényeinek kielégítéséhez kívánt hozzájárulni.

Ez a kurrens és retrospektív feltáró munka Vadon professzorának, a hazai amerikanisztika programadó úttörőjének, Ország László debreceni egyetemi tanárnak útmutatásai alapján készült. Ország László kezdeményezései – mint e jelentős munka is mutatja – évtizedekre meghatározták a hazai amerikanisztika tennivalóit. Vadon Lehel az Ország-iskola bibliográfiai célkitűzéseit váltja valóra, immár évtizedek óta. Ez a munka eddigi életművének betetőzése.

A kézikönyv először közel ezer ismert nevű amerikai szerző hazai recepcióját tárja föl, majd ismeretlen amerikai szerzők és az amerikai népköltészet alkotásait követi a magyar sajtóban. Az utolsó részben általános amerikanisztikai bibliográfiát találunk. A könyv függeléke betűrendes névmutatót tartalmaz, és pedig nem csak az amerikai szerzőkét, hanem a magyar fordítókét is.

Vadon minden szerzőnél elkülöníti az illetőtől megjelent szövegeket, a rá vonatkozó esszék, cikkek adatait, a híreket, közleményeket, s végül a könyvismertetéseket, film- és színikritikákat. A hihetetlenül gondos munka felszínre hozta a nagy írókkal foglalkozó elbeszéléseket – sőt még a keresztrefejtvényeket (!) is.

Ez az alázatos és odaadó mű nagyszabású tükröt tart az amerikai irodalom évszázados magyarországi fogadtatása elé. Kitűnik belőle, hogy a magyar irodalmi közvélemény gonddal és kíváncsisággal követte az amerikai irodalom legjava termelését, s hogy ez az érdeklődés egy-egy korszakban, így elsősorban a századfordulón, a két világháború között és 1956 után

kiemelkedő recepciós irodalmat hozott létre. Mint a recepció mindig, ebben az összefüggésben is kettős képet mutat fel: nemcsak a befogadott irodalmat értékeli, de – akaratlanul – a befogadó irodalmi közeget is.

A bibliográfia a maga szenvtelen módján tükrözi a magyar irodalmi élet értékrendjének alakulását, változásait. Egy-egy nagy alkotó esetében olykor száz tétel is mutatja az érdeklődés mértékét. A magyar közönség kedvence, Ernest Hemingway neve után például 321 adat sorakozik.

Nyilvánvaló, hogy egy ilyen koronként politikailag érzékeny területen a kritika különösen átpolitizálódott. A Sztálin-békedíjas Howard Fastról 1956 után úgyszólván nem írtak magyar nyelven semmit, míg korábban sorjáztak a kritikák. Ugyanakkor a Nobel-díjas Pearl S. Buckról 1949-től hallgatott a magyar publicisztika.

Itt persze egy csapdába is bevilágít ez a vállalkozás. A mi kritikai irodalmunk – legalábbis 1990 előtt, amikor a kötet zárul – döntően, sőt szinte kizárólag a magyar nyelven megjelent munkákra reagál. Lapjaink a legritkább esetben írnak olyan munkákról, amelyek magyar nyelven nem vagy még nem olvashatók. A bibliográfia a maga objektív eszközeivel így egy sajátosan magyar amerikai irodalmat mutat be, azaz nem az amerikai irodalmat mint olyat, hanem a hozzánk sokféle szűrőn át eljutott művek értékelését foglalja össze. Érthető, hogy a magyar kritikus elsősorban a magyarul hozzáférhető művekről ad tájékoztatást, bírálatot, elemzést, de ezzel általánosságban folyamatosan elvesztettük (és még sajnos ma is elveszítjük) a világban és így az Amerikában is zajló irodalmi, művészeti és művelődési folyamatok egyidejű befogadásának esélyét. Utazási

lehetőségek, megfelelő szintű nyelvtudás, s kultúrára, drága könyvekre fordítható költőpénz híján a magyar olvasó kétszeres szűrőn át jutott és jut még ma is információhoz: előbb gondos vagy kevésbé gondos kezek megválogatják, hogy mit olvasson, mit nézzen meg a színházban vagy a moziban, utóbb gondos vagy kevésbé gondos kezek megírják, hogy mi legyen a véleménye minderről. Mindez többszörös fáziskéséshez vezet, lemaradáshoz a világ-irodalom élő áramától. Ez alól csak né-

hány kivételt, így a II. világháború óta elsősorban a Nagyvilágot említhetjük, s azt is főként Kéry László szerkesztői éveiben.

Vadon Lehel bibliográfiája tehát – ebben az olvasatban – egy különös nyelvi és kulturális szigetre kalauzol bennünket, ahol megismerhetjük az Amerikából hozánk elkerülő irodalmi táplálékok hazai vegykonyháját. Ezt elfogulatlanul, hitelesen és szinte hibátlanul teszi. Köszönet illeti érte.

Frank Tibor